

- Kirigin, B., Johnson, A., Vučetić, M., Lušić, Z., *Palagruža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic*, U: *The Connecting Sea: Maritime interactions in Adriatic Prehistory*, Oxford 2009., str. 137.-155.
- Kirigin, B., Katunarić, T., Skelac, G., *Palagruža 2003. Preliminarni izvještaj s arheoloških iskopavanja*, U: *Opuscula archaeologica*, 28, Zagreb 2004., str.207.-220.
- Kirigin, B., Katunarić, T., Miše, M., *Palagruža godine 2004. Preliminarni izvještaj s iskopavanja*, U: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, Split 2005., str. 249.-260.
- Kirigin, B., Katunarić, T., *Palagruža – crkva Sv. Mihovila, izvještaj sa zaštitnih iskopavanja 1996.*, U: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split 2002., str. 297.-324.
- Kirigin, B., Miše, M., Barbarić, V., *Palagruža-Diomedov otok / Sažeti pregled arheoloških iskopavanja 2002.-2008. godine*, U: *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu: zbornik radova*, Split 2010., str. 43.-60.
- Kirigin, B., Katunarić, T., Miše M., *Salamandrija*, U: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb 2005., str. 383.-386.
- Kirigin, B., Katunarić, T., Miše M., Barbarić, V., *Salamandrija (otok Palagruža)*, U: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3, Zagreb 2006., str. 421.-423.
- Kirigin, B., Miše, M., Barbarić, V., Popović, S., *Salamandrija (otok Palagruža)*, U: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, Zagreb 2007., str. 475.-477.
- Kirigin, B., Miše, M., Barbarić, V., Popović, S., *Salamandrija (otok Palagruža)*, U: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5, Zagreb 2008., str. 581.-583.
- Kirigin, B., Zec, A., *Salamandrija (otok Palagruža)*, U: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6, Zagreb 2009., str. 616.-617.
- Krpan, M., *Srednjodalmatinska ornitofauna*, *Larus* 31-32, Zagreb 1980., str. 97-156.
- Ljubić, Š., *Predaje Jadranske: Historičko-kritička istraživanja o obstanu Diomeda Ilirskog*, U: *Književnik, časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku*, opseg 3, Zagreb 1866., str. 496.-507.
- Marohnić, J., *Diomedove ptice*, U: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 103 (2010.), str. 41.-61.
- Miholjek, I., *Podmorje Palagruže*, U: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3, Zagreb 2006., str. 415.-416.
- Miše, M., Šešelj, L., *The Late Hellenistic and Early Roman fine pottery from the sanctuaries of Diomedes in Dalmatia*, U: *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 40, Bonn 2008, str. 113.-119.
- Šešelj, L., *Bradavičasti kantharosi s helenističkog svetišta na rtu Ploča*, U: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 97 (2004.), str. 381.-400.
- Šešelj, L., *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, Zadar 2010.
- Šešelj, L., *Rt Ploča*, U: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Zagreb 2010., str. 110.-111.
- Škiljan, D., *Leksikon antičkih autora*, Zagreb 1996.
- Thompson, D. W., *The Birds of Diomede*, *Classical Review* 32, 5-6, Oxford 1918., str. 93.-96.
- Zaninović, M., *Apsorus i Crexa na Jadranskom putu*, U: *Senjski zbornik* br. 32, 2005., str. 5.-24.

Emilio MARIN

Doprinos epigrafičkog korpusa starokršćanske Salone klasičnoj filologiji

Najveći epigrafički korpus u Hrvatskoj, onaj starokršćanske Salone (nakon Rima, najveći uopće postojeći na Zapadu) u dva velika sveska, objavljen je u Rimu 2010. na francuskom jeziku u nakladi Francuske škole u Rimu i Arheološkog muzeja u Splitu pod naslovom: *Salona IV : Recherches archéologiques franco-croates à Salone* (dir. par N. Duval, E. Marin et Fr. Prévot) ; *Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles – Natpisi starokršćanske Salone, IV.-VII. st.* (projet coordonné par / voditelj projekta E. Marin, dir. par / tekst u uredništvu N. Gauthier, E. Marin, Fr. Prévot), Rome - Split 2010 (co-auteurs: J.-P. Caillet, N. Duval, D. Feissel, N. Gauthier, Fr. Prévot, et alii, Collection de l'École française de Rome – 194/4, *Niz SALONA* 12), t. I-II, XXII + VII + 1363 p.

Rezultat je to dugačka i izuzetno složena puta koji, premda je odavno bio *desideratum*, nitko prije nije poduzeo. Hrvatsko-francuska ekipa prošla je kroz sve Scile i Haribde, kako teškog tako i izuzetno složenog znanstvenog projekta od njegove muzeološke dimenzije pa sve do najjednostavnijih poslova, jer je trebalo pregledati na tisuće kamenih ulomaka. Sve se to odvijalo jednim dijelom i u ratnom i neposredno poratnom vremenu, te se u ovom slučaju djelovalo *inter arma*: to je bio izuzetno važan čin međunarodne suradnje i zalag budućih takvih projekata, a ovaj se posebice ističe u tom kontekstu kao prvijenac znanstvene suradnje između Francuske i Hrvatske.

Uvod, koji ima 134 stranice, zapravo je sinteza cjelokupne starokršćanske salonitanske epigrafije, pa i više od toga: to je sinteza o starokršćanskoj Saloni, povijest ljudi i događaja, na temelju tih najvjerodostojnijih pisanih izvora, autentičnih povijesnih dokumenata. Napomenimo da je ta jezična građa omogućila i da se isprave neke historiografske zablude, a i da se prikaže ne samo politički i događajni tijek toga vremena, nego i to kako se u ono vrijeme živjelo, kako su sami sudionici percipirali pojave svog vremena (usp. o konzularnim datacijama u Saloni).

Knjiga sadržava kataloški detaljno i sustavno obrađenih 825 natpisa zapisanih u vremenskom rasponu od 306. godine do početka 7. st. Od njih su 742 teksta latinska (45 dosad nikad objavljena) i 83 grčka (4 dosad nikad objavljena). Prezentirani su bibliografijom, slikom, prijevodom na francuski, kao i detaljnim znanstvenim komentarom. Knjiga je imala za cilj publicirati korpus, koji je nastao kao rezultat najdetaljnijeg istraživanja dosad objavljene, a raštrkane i nepotpune građe, obrađene ponekad sasvim površno, a i pogrešno, a s druge strane ona je i rezultat revizije cjelokup-

nog spomeničkog kamenog fonda splitskog Arheološkog muzeja, uključujući i natpise i ulomke u Saloni te i one po gradu Splitu i Dioklecijanovoj palači, kao i u okolici - s onog teritorija koji su autori definirali kao salonitanski: prostor južno od Trogira i do uključujući Podstranu, te otoke pred Splitom, Šoltu i Brač. Primijenjena metodologija omogućila je da ova knjiga bude istovremeno izuzetno solidna osnova mnogobrojnim znanstvenicima za daljnja, cjelovita i univerzalna istraživanja i uklapanje salonitanske situacije u širu, bilo u povijesnim bilo u filološkim disciplinama.

U prvome dijelu uvoda opisuje se kako je korpus sačinjen: objašnjava se kronološki i teritorijalni izbor, metoda izbora natpisa, te klasifikacija koja je provedena na osnovi tipa spomenika na kojem je natpis zapisan, a ne na osnovi njegove lokacije, tj. mjesta nalaza. U drugom se dijelu detaljno opisuju spomenici i to je zapravo arheološka sinteza. Opisuju se tipovi spomenika po kategorijama: profani, kulturni i nadgrobni. Međutim i tu se posebna pozornost - upravo zbog iznimne množine - posvećuje nazivlju, primjerice riječima koje označavaju grob kao i različite načine u formuliranju nadgrobničkih tekstova. Treći je pak dio posvećen osobama i to u okviru tri cjeline koje su se posebno proučile: onomastika, država i grad, te crkva i kršćani.

Spomenuli smo broj natpisa obrađenih u korpusu. Već taj broj starokršćanskih natpisa Salone, ako se usporedi s onim koji se tradicionalno u znanosti upotrebljavao, odnosno koji se konzultirao, pokazuje golem rezultat ovog djela. Naime, dosad se u znanosti koristilo oko 300 natpisa starokršćanske Salone, dakle, s ovim djelom taj broj je utrostručen! Tome onda valja pridodati i ulomke iz kojih se nije moglo razabrati više od ponekih banalnosti, ali su oni radi paleografije uvršteni u korpus (skoro petsto ulomaka: str. 1209-1274).

Objedinjeni latinski i grčki tekstovi pružaju nebrojena svjedočanstva o životu metropole jedne rimske provincije, kako o administraciji, tako o sustavu vojske, o društvenom životu; oni govore o mentalitetima, kulturi itd. Natpisi, odnosno ti tekstovi, otkrivaju nam i razne segmente kristijanizacije: ulogu biskupa, kult mučenika, obraćenje elita, gradnju crkava, razne načine, ponekad vrlo osobne, izražavanja osjećaja i vjere. Kult mučenika i svetaca u Saloni, koji se očituje u natpisima i u njihovoj relaciji prema arhitektonskim i skulpturalnim spomenicima, tema je koja se nalazi na izvorištu cjelokupne salonitanske hagiografije toliko prisutne u filološkim istraživanjima u Hrvatskoj. Ova knjiga daje sad čvrste temelje za ta istraživanja.

Metrički natpisi

Metrički natpisi - *carmina* - (ima ih 36), u kontekstu naše teme o klasičnoj filologiji, posebno su nam zanimljivi. Naime, to je jedina klasična literatura zapisana, točnije uklesana, na kamenu, koja nam je sačuvana iz antičke Dalmacije. Zapravo, cjelokupni je korpus jedina filološka izravna i autentična baština iz Salone, a samim time, praktički, i iz antičke Dalmacije. Metrički su natpisi, dakako, kao literarna svjedočanstva u većoj mjeri objekt istraživanja koji pripada klasičnoj filologiji. Oni nam uz to mogu ukazati i na neke antičke pisce koji su bili poznati u starokršćanskoj Saloni.

Svi su ti metrički natpisi isključivo latinski i pokazuju visoku kulturnu razinu, a pojavljuju se sve do kraja 6. st. Klasične teme nadgrobničkih *carmina* rabile su se u skladu s tradicijom, međutim, bile su također prilagodljive novim vrijednostima. Primjerice natpis iz našeg korpusa br. 145, gdje se žalosno podsjećanje na sudbinu koja ljude lišava života miješa s radosnim uvjerenjem kako Bog - oduzimajući pokojniku zemaljsku sudbinu - osigurava mu pravi život. Tu se radi o jednoj varijaciji na Horacija (*Ep. I, 18, v. 111-112: Sed satis est orare Iouem quae ponit et aufert; det uitam, det opes; aequum mi animum ipse parabo*) ali je ona vrlo vješto kristijanizirana.

Metrički natpis br. 47, vjerojatno iz jedne samostanske blagovaonice, iz druge polovice 5. ili iz 6. st., s distihom, pokazuje koliko je bila u Dalmaciji poznata *Vita Augustini*. Isti je naime distih, prema toj biografiji, Augustin bio uklesao na zid biskupskog samostana u Hiponu. Tekst, kakav se nalazi u Saloni - *Quisquis amat dictis absentum rodere uitam, hanc mensam indignam nouerit esse sibi* - najbliži onom u Augustinovu Hiponu, proširio se u raznim varijantama po srednjovjekovnim samostanima.

Osobito je dojmljiv, često spominjan epitaf br. 96 svećenika Ivana s Marusince u Solinu, koji je precizno datiran u 13. kolovoza 599. ili 603., dakle na sam kraj 6., odnosno početak 7. st. Taj vrlo dugi natpis dijelom je čak u heksametrima, kao da neće doskora i Salona završiti svoj prosperitetni vijek. Natpis sadržava i izraz *seruans limina sancti*, koji općenito, označava svetište mučenika, i to ne samo ovdje za sv. Anastazija, već svugdje, pa i u Sv. Petru u Rimu.

Na natpisu br. 229 na jednom sarkofagu iz 6. st. u igri riječi *Parcae / parctetur* može se uočiti reminiscencija na Vergilija (*Aen.*, X, 815, 880).

Epitaf br. 398 iz 4. st. pokazuje reminiscenciju na Ovidijeve Pirama i Tizbu (*Met. IV, 156*).

Epitaf br. 432, koji je pripadao nekoj rođakinji božanskog Konstancija iz 4. st., spominjući *lacteus orbis* poseže za Ciceronovim izrazom (*De re publica*, VI, 16), kojim se označava mjesto gdje borave znameniti ljudi koji su se istaknuli u životu, ali ga istovremeno kristijanizira: *sede beatorum*.

Epitaf br. 460, zapisan prije 375. godine, sadržava izraz *dulcis et longi pignus amoris*, koji je reminiscencija na Virgilija (*Aen.* V, 538 i 572).

Leksik

Što se leksika tiče, salonitanski natpisi općenito - ako se izuzmu neke pojedinosti, kao npr. vrlo česta upotreba riječi *arca* za sarkofag, i rjeđe *piscina* za grob - nema bitnih razlika u usporedbi s jezikom širom Rimskog carstva. Zapravo i tzv. vulgarni koji se javljaju na salonitanskim natpisima, isti su kao i drugdje. Grčki *phi* sustavno je bio mijenjan u *f*, kao što je to uobičajeno u kasnoj antici (npr. *sarcophagus*).

Posebnost kod Salonitanaca očitovala se poglavito u njihovu konzervativizmu, odnosno u pozornosti koju su poklanjali u pisanju tekstova na najklasičniji način što su to mogli. Sustavno su rabili oblike koji su bili preporučeni od čistunaca (*inl, inp, onp, itd.*).

Dok se barbarizam *pietissimus* toliko proširio carstvom, u Saloni je bio uglavnom zadržan ispravni oblik *piissimus*. Većina vulgarizama koje smo primijetili javlja se samo jednom, čak i kod riječi koje su se često rabile. Jedino su doista česte promjene između *e* i *i*, koje vjerojatno pokazuju neki prošireni izgovor između tih slova. Dojmljivo je kako se termin *depositio* / *depositus* – u 146 pojava, i to u mnogim okolnostima vulgarizama, deformirao samo u 9 slučajeva. S druge strane, možda ne slučajno, kršćanska i relativno nova riječ *ecclesia* javlja se u nekoliko varijanta.

Grčki je jezik, kako je proučeno, jezik stranaca, te je on vazda ostao jezikom jedne enklave u Saloni. Time što je ovim djelom točno utvrđen broj grčkih natpisa i njegov odnos prema latinskim natpisima, a latinski je dokazano jezik domaće populacije (uključujući i spomenuto istraživanje konzularnih datacija, kako latinskih tako i grčkih natpisa), oboren je jedan mit koji se dugo provlačio znanstvenom literaturom, a to je mit o bizantskoj Saloni i o velikoj zastupljenosti grčkog elementa u Saloni. Bizant je nazočan samo od Justinijanove rekonkviste, a grčki jezik je zastupljen ispod jedne desetine latinskog.

Jezično kazalo, kako latinskog tako i grčkog jezika, po prvi put potpuno sustavno i cjelovito - nakon pionirskih i parcijalnih pothvata P. Skoka 1915. (*Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*), R. Eggera 1926. (analiza jezika natpisa sa salonitanskog cemeterija Manastirine u *Forschungen in Salona II*) i D. Škiljana 1984. (analiza grčkog jezika na salonitanskim kasnoantičkim natpisima, u *VAHD 77*) - daje cjelokupni sačuvani jezični fond starokršćanske Salone, što praktički predstavlja gotovo u cijelosti fond rimske, odnosno kasnoantičke Dalmacije, pa uvelike i današnje Hrvatske.

Naglasimo dodatno na kraju i to da je po prvi put za salonitansku epigrafiju, te uopće za neki epigrafski studij klasične rimske ili kasnorimske natpisne baštine u Hrvatskoj primijenjena i paleografska metoda i sustavno je prezentirana temeljem značajnog broja izravno datiranih natpisa.

Voljena Marić

Rukopisna ostavština Antuna Petra Liepopillija u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku

Antun Petra Liepopilli dubrovački je pjesnik, najpoznatiji kao autor latinskih prigodnica. U Hrvatskom biografskom leksikonu nema natuknice njemu posvećene, ali ime će mu biti uz imena adresata kojima je posvetio elegiju (npr. u natuknicama uz Petra Betteru, Ivana Bizara ili Vlaha Getaldića).¹ Kao pjesnika prigodnica Kasumović će ga spomenuti u svom pregledu dubrovačkih pjesnika uoči Preporoda,² a na tragu monumentalnoga priručnika Šime Jurića elektronički katalog hrvatskih latinista Nacionalne i sveučilišne knjižnice bilježi osam njegovih tiskanih sastavaka, latinskih i hrvatskih.³ Ne smije ga se zamjenjivati s imenjakom, mlađim i poznatijim dum Antunom Ljepopiljem (1848–1940), kanonikom dubrovačkim, o kojemu je ostalo zabilježeno više podataka o životu, radu, stvaralaštvu i o političkim stavovima.

Antun Petra Liepopilli, kako piše u matici rođenih/krštenih župe Velike Gospe u Dubrovniku, rođen je 19. travnja 1764. godine. Prema natpisu koji je povodom njegove smrti sastavio Vlaho Stulli znamo da je živio *annorum LXII* te da je umro 8. ožujka 1837.⁴

Iz naslova na omotu rukopisa 408 Znanstvene knjižnice u Dubrovniku saznaje se da je bio *civis et notarius Rhacusinus*, a isti podatak nalazimo i u Bizarovoj zbirci pjesama nastalih povodom ustoličenja dubrovačkog biskupa Antonija Giuricea tiskanoj 1831. u Dubrovniku. Iza soneta *Per professione di monaca, Sonetto I.* nalazi se i Liepopillijev prijevod na latinski s napomenom *Il ch. Sig. Antonio di Pietro Liepopilli, Notafo di Ragusa, per tratto di sua particolare gentilezza ed amicizia per l'autore, ha tradotto questo Sonetto nel seguente latino.* Pjesma se nalazi u rukopisu te ju donosimo u prilogu radu.

U rukopisima Antuna Petra Liepopillija nalazimo i kao autora i kao adresata. Pjesme su mu između ostalih posvećivali Đuro Hidža, Ivan Bizar, Augustin Bajamonti. U ovom su prikazu uključene samo pjesme kojima je on autor, dok su one u kojima je adresat, kao i prozno pismo Andriji Mosestigu, koje se nalazi u rukopisu 408/3, izostavljene.

¹ Usp. HBL, sv. 1, Zagreb, 1983, str. 731; 796-798; sv. 4, Zagreb, 1998, str. 673-675.

² I. Kasumović, Dubrovački pjesnici u XIX vijeku prije ilirskoga preporoda. Školski vjesnik: stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu 10, Sarajevo, 1904, str. 635.

³ <http://161.53.3.18/liste/045/index.html> (pristupljeno 10.6.2015).

⁴ Natpis se nalazi u Stullijevoj rukopisnoj zbirci „Memoriae nonnullorum Rhacusanorum et exterorum doctrina et virtute praestantium B. S.“, DADU 283, Osobni arhivski fond Pavlović, sv. 40, str. 43.